

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

BIBLIOGRAPHY

БИБЛИОГРАФИЯ

ԳԵՌԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ*

DOI:10.57155/UOHT5892

ՀԱՅԵՐԷՆ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐՔԵՐԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ԴԻԲԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Բանալի բառեր՝ Ուշ միջնադարի գրադարաններ, հայերեն հնատիպ գրքեր, ձեռագիր եւ գրադարանային նշումներ հնատիպ գրքերում, ձեռագիր յիշատակարաններ, յիշատակարանների ժողովածուներ:

Միջնադարի եւ մերձաւոր անցեալի մեր տարատեսակ (վանական, եկեղեցական, դպրոցական, անձնական եւ այլ տեսակի) գրադարանների կազմի, կառուցուածքի, տարաբնոյթ գործածութիւնների, գրքերի տէրերի եւ ընդհանրապէս անհատ մարդկանց ընթերցողական հետաքրքրութիւնների, գրքերի շարժերի եւ նմանաբնոյթ այլ հարցերի ընդարձակ-ամբողջական քննութեան խնդիրը մեր գրական մշակոյթի ուսումնասիրման կարեւոր ասպարէզներից մէկն է, որ, ցաւօք, դեռեւս պատշաճ ուշադրութեան չի արժանացել: Այս խնդրի կամ խնդիրների համալիր հետազոտման հիմնական սկզբնաղբիւրները մի քանի տեսակ են. մատենագրական վկայութիւններ, ձեռագրերի յիշատակարանների մէջ առկայ հաղորդումներ¹, վանական², մնացեալ տեսակների³ եւ անձ-

- * Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ձեռագրագիտութեան բաժնի վարիչ, Բ. Գ. Դ., gtvardan@yahoo.com հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հոկտեմբերի 26, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 12, 2022:
- 1 Շատ կան ստացողների անունից գրուած յիշատակարաններ, որոնց մէջ թուարկուած են նրանց ունեցած ձեռագիր գրքերի անունները:
- 2 Յայտնի են հրատարակուած եւ բազմիցս արժարժուած միայն Սաղմոսավանքի (ԺԲ. Դ.) եւ Բաղէշի Ամրոդոյ (ԺԷ. Դ.) վանքի ցուցակները. տե՛ս [Դադեան] Խաչիկ Վարդապետ, «Նորագիտ մագաղաբեայ նոտրագիր ցուցակ Սաղմոսավանքի մատենադարանի», *Շողակաթ*. Ս. էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Գիրք առաջին, Նոյիրուած հայ գրի եւ տպագրութեան մեծ յոբելեանին. 412-1512-1912, Վաղարշապատ, 1913, էջ 167-169. տե՛ս նաեւ՝ «Վարդանայ վարդապետի Բաղիշեցոյ ցուցակ գրոց Ամրոդոյ վանոց», հրատ. *Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեան*, Արարատ, 1903, Բ-Գ., էջ 176-189. վերահրատ.՝ «Արարատի»ի ժառանգութիւնը, Ժ. «Արարատ»ի բնագիրներ, հ. Բ... Հրատ. պատրաստեց՝ Սուսաննա Նահապետեան, Դասակարգումը, խմբագրումը եւ առաջարանը՝ Գէորգ Տէր-Վարդանանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., Ս. էջմիածին, 2017, էջ 665-672:
- 3 «Լվովի հայերէն ձեռագրերը եւ Յովհաննէս վարդապետ Զօհրապեանի ցուցակը» խորագրով այդպիսի մի գրացուցակ, ուսումնասիրութեամբ հանդերձ, պատրաստել եւ հրատարակու-

նական⁴ մատենադարանների գրացուցակներ, նոյն վանքերի եւ եկեղեցիների ընծայամատեններ⁵, ի վերջոյ՝ ձեռագիր գրքերի մէջ յաճախ հանդիպող ցաքուցրիւ նշումներ⁶: Զեռագրերի մանրամասն նկարագրութիւնների մէջ գրչութեան ժամանակի եւ հետագայի յիշատակարանների ամբողջական վերարտադրութիւններով կատարեալ ձեւով պատկերւում է նրանց ստեղծման, հետագայ կեանքի՝ տեղաշարժերի եւ պատկանելութիւնների ամբողջ ընթացքը: Ըստ այսմ՝ մանրամասն ձեռագրացուցակները մեր գրական եւ գրքային-գրադարանային մշակոյթի պատմութեան վաւերական, շատ թանկարժէք սկզբնաղբիւրներ են:

Սրա կողքը կայ նաեւ այն իրողութիւնը, որ ԺԶ-ԺԹ. դարերի ամբողջ ընթացքում մեր ձեռագիր⁷ եւ տպագիր գրքերը կենցաղավարել են կողք կողքի՝ համատեղ, ծառայել են նոյն նպատակներին, կատարել նոյն գործառոյթները: Անգամ՝ առանձին թերթեր կամ մասեր կորցրած պակասաւոր տպագիրները լրացուել-ամբողջացուել են ձեռագրերից ընդօրինակուած թերթերով, այլեւ՝ տպագիր գրքերից ձեռագրեր են օրինակուել. եւ այլն: Ուշ միջնադարի տարատեսակ գրացանկերի մէջ ձեռագրերն ու տպագիրները յիշատակւում են միասին՝ նոյն շարքերում, որոնց մէջ ձեռագիր գրքերի անունները գրւում են «գրչեայ», «գրչայ», իսկ տպագիրներինը՝ «տիպ» կամ օտար «պասմայ» բացատրական բառերով: Աւելին, ձեռագրերի նման, տպագիրների տարբեր՝ ազատ էջերում, լուսանցներում եւ անգամ կազմերի ու կազմաստառների վրայ նոյնպէս գրանցուել են նրանց տպագրութեանն անմիջապէս հետեւող կամ հետագայ ժամանակների տէրերի ձեռագիր գրառումներ՝ ընդարձակ կամ համառօտ յիշատակարաններ եւ տարատեսակ նշումներ, յաճախ էլ՝ գրադարանային գոյքահամարներ:

Ըստ այսմ՝ հեռաւոր եւ մերձաւոր անցեալի մեր գրադարանների համալիր հետազօտութիւնների աղբիւրագիտական հիմքը գրեթէ կիսով չափ թերի կլինի,

թեան եմք յանձնել «Բագմավէյ» հանդէսին: Իսկ միջնադարեան գրացանկերի ուսումնասիրութիւն-հրապարակման աշխատատար եւ շատ պատասխանատու գործը յանձն է առել մեր աշակերտ-աշխատակից Լիլիթ Յովսէփեանը:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, ՄՄ ձեռ. Հ^մ 737. 1բ-2ա «Այսչափ գիրք կայ ինձ՝ ստրուկ Աբրահամ սուտանուն արեղայիս - Ա. Աստուածաշունչ, Բ. Քարոզգիրք Տաթեւացոյն. մէկ՝ Ձմռան հատոր եւ մէկ՝ Ամռան... Ա. Հայր Մաշտոց»:

⁵ Մեր ունեցած այսպիսի երկու տասնեակից աւելի բնագրերերից հրատարակել եմք առայժմ միայն մէկը. Վնեայիկի հայոց Սուրբ Խաչ եկեղեցու ընծայամատենը. *Էջմիածին*, 2013, Հ^մ ԺԱ., էջ 60-83: Այստեղ կայ ԺԵ. դ. երկրորդ կեսին եկեղեցուն նուիրուած 24 գրքի յիշատակում՝ 15 ձեռագիր, 9 տպագիր (տե՛ս էջ 67):

⁶ Այս խնդրին կամ ձեռագրերի նկարագրութիւնների հարցակարգի մէջ մեր յաւելած «Նշում» հարցին վերաբերող մանրամասներ տե՛ս *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հ. Զ., Ձեռագիրք 1801-2100, Խմբագրութեամբ՝ *Գէորգ Տէր-Վարդանեանի*, Երեւան, «Նայիրի» հրատ., 2012, էջ 8-9:

⁷ Ձեռագրերի համար ժամանակագրական վերջին սահմանը ԺԹ. դար համարելը սխալմունք է, այլ իրականութեան արձանագրում. թէւ մեր հին գրականութեան (մատենագրութեան) վերջին սահմանը ԺԸ. դարն է, բայց նրա սկզբնաղբիւրների ձեռագիր վերատադրում-ընդօրինակումներ բաւական շատ են արուել նաեւ տասնիններորդ դարի ամբողջ ընթացքում:

եթէ անտեսուի տպագիր (յատկապէս՝ հնատիպ) գրքերի ունեցած նիւթը: Մինչդեռ այս նիւթի համալիր մշակում մեր գիտութեան մէջ բացարձակապէս չի արուել⁸. միայն սիրողական բնույթի երկու հրապարակում արել է Տիգրան Մ. Պետրոսեանցը. առաջինում ձեռագրերի նկարագրութիւնների հետ միասին ներկայացնելով հիմնականում մասնաւոր մարդկանց պատկանող տպագիրների յիշատակարանային նիւթը⁹, որ կրկնել է երկրորդում, այստեղ աւելացնելով նաեւ Աբովեանի անուան Մանկավարժական համալսարանի 1724-1914 թթ. տպագիրների ձեռագիր գրառումներ¹⁰:

Յաջորդը. Նորայր Պօղոսեանը շատ օգտակար մի յօդուածով¹¹ «գիտարկել» է Մաշտոցեան Մատենադարանի, Հայաստանի ազգային, Հայաստանի Գիտութիւնների ակադեմիայի եւ Երեւանի պետական համալսարանի գրադարանների 1512-1712 թուականներին տպագրուած «ընդհանուր հաշուով մօտ 40 գիրք: Աւելի ստոյգ, մօտ 40 գրքերում են մեզ պատահել ձեռագիր յիշատակագրութիւններ, իսկ շատուշատ գրքեր պարզապէս գուրկ են նման գրաւոր միջամտութիւններից»¹²: Այստեղ սկզբում ներկայացրել է «Ձեռագիր յիշատակագրու-

⁸ Գոյուքին ունի այստեսակ խնդիրների վերաբերող՝ ֆրիստոնէական եւ ոչ-ֆրիստոնէական գրագիտական բաւական հարուստ գրականութիւն. յիշատակեմք միայն նշանակալի մէկը. *Корпус записей на старопечатных книгах*. Выпуск 1. Записи на книгах кириллического шрифта, напечатанных в Москве в XVI-XVII вв., Составитель Л. И. Киселева, Санкт-Петербург, Библиотека Академии наук России, 1992:

⁹ Վ. Մ. Պետրոսյանց [= Տիգրան Պետրոսեանց], «Ապարանի շրջանի ձեռագրերը. հնատիպ գրքերը և այլ հնագրագիտական նյութերը», ՊԲՀ, 1981, Հ^տ 1, էջ 148-167:

¹⁰ Տիգրան Պետրոսեանց, Տիրուհի Սիրեկանեան, «Հնատիպ, հազուագիտ, սովորական տպագիր գրքերի ձեռագիր յիշատակարանները պատմական սկզբնաղբիւր», *էջմիածին*, 2019, Զ., էջ 92-113: Վերջինիս մէջ տարօրինակ կամ զարմանալի անճշտութիւններ կան. օրինակ՝ ասուած է, որ «Հայաստանում, սփիւռնում տպագրուել են յիշատակարաններ պարունակող 50-ից ւաղի ստուարածաւալ հատորներ», նաեւ՝ վիմագրերի «40-ից ւաղի հատորներ», վերջիններիս պատրաստողներից մէկն էլ գոյութիւն չունեցող անձ է՝ «Աշոտ Յարութիւնեան» (էջ 92): Նկատենք՝ այս յօդուածի տպագրութեան ժամանակ կար թէ՛ յիշատակարանների եւ թէ՛ վիմագրերի մատենաշարերի 10ական հատոր. գուցէ ասեն, թէ առաջին դէպքում նկատի են ունեցուել նաեւ յիշատակարաններ ունեցող ձեռագրացուցակները, երկրորդում, «Իսկան հայ վիմագրութեան» շարքից բացի, նաեւ վիմագրեր հրատակակած այլ գրքեր, ապա երկու դէպքում էլ թուեր 50ից եւ 40ից շատ ու շատ ւաղի են: Կամ՝ լեզուաբան Նորայր Պօղոսեանն այստեղ «պատմաբան» է (էջ 93), իսկ իտալացի տպարանատէր «Միքելանջելո Բարբոնի»-ի անուան փոխարէն երկիցս գրած է՝ «Ա. փիւրելլո Բարբոնի» (էջ 95 եւ 96), Մաշտոցեան Մատենադարանի համաոստ ձեռագրացուցակի Բ. հատորի տպագրութեան թուականը 1970ի փոխարէն «1967» է (էջ 96, ծ. 16). եւ այլն: Ըստ այսմ՝ նաեւ մտածելի է, թէ որքան՝ վնիշտ են ընթերցուած տպագիրների ձեռագիր գրառումները: Ի դէպ, թէւ առդէն բաւական ժամանակ մեր անունը գրում է «էջմիածին» ամսագրի խմբագրական խորհրդի անդամների ցանկում, բայց, մանրամասների մէջ չմտնելով ասենք, որ 2018 թ. չորրորդ (Դ.) համարից յետոյ մենք այդ պարբերականի եւ նրա «խմբագրական» աշխատանքների հետ որեւէ կապ չունենք:

¹¹ Նորայր Պօղոսեան, «Հայերէն հնատիպ գրքի ձեռագիր յիշատակութիւններ», *էջմիածին*, 2011, Գ., էջ 122-134:

¹² Նոյն տեղում, էջ 123:

թիւնների տեսակներն ըստ բովանդակային ուղղութեան», ապա՝ «Ձեռագիր յիշատակագրութիւնների լեզուական նկարագիրը», վերջում՝ 1-14 թուարկումով «Ձեռագիր յիշատակագրութիւնների նմուշներ»¹³: Նրա մի երկրորդ յօդուած¹⁴ նոյն նիւթի լեզուաբանական քննութեան ներածական շարագրանք է: Ի վերջոյ, բնականաբար աւելիով, այս յօդուածները վերարտադրուել են նրա գրքոյկում¹⁵, որտեղ վերի մեր քաղուածքում յիշուած գրքերի 40 թիւն արդէն 50 է¹⁶: Անկասկած օգտակար եւ հետագայ ծաւալուն աշխատանքների ընթացքում անպայման նկատառելի աշխատանք է, որ, «Յիշատակագրութիւններ»ի աւելի մեծաքանակ բնագրերից (էջ 22-78) բացի, ունի նաեւ նրանց մէջ «Հանդիպող թուականներ»ի (1671-1912), «Օգտագործուած հնատիպ գրքերի թուահամարներ»ի, անձնանունների, տեղանունների, համառոտագրութիւնների եւ գրականութեան ցանկեր:

Այսուհանդերձ, Նորայր Պօղոսեանին հետաքրքրող հիմնական նիւթը հնատիպերի մէջ առկայ յիշատակարաններն են (ինքը նախընտրում է «յիշատակագրութիւն» ձեւը), աւելի ճշգրիտ՝ նրանց լեզուագիտական նշանակութիւնը կամ արժէքը: Նրա հետազոտական խնդրին չի վերաբերում գրադարանային-ընթերցողական հարցերի այն ընդարձակ շրջանակը, որ ներկայացուած է յօդուածիս սկզբում. սրա հետեւանքն է նաեւ այն, որ Հայաստանի գրադարանային շորս մեծ հաստատութիւններում գտել է իրեն հետաքրքրող՝ «յիշատակագրութիւն» ունեցող ընդամէնը 48 միաւոր հնատիպ գիրք:

Իսկ մեր ծրագրած Դիւանը լինելու է Հայոց թէ՛ ընդհանրական եւ թէ՛ յատկապէս՝ մշակոյթի պատմութեան հետազոտման լրացուցիչ եւ կարեւոր սկզբնաղբիւր, որովհետեւ ձեռագիր գրառումները պարզում են գրքերի հետ առնչուած մարդկանց՝ տէրերի, նուիրատուների, վաճառողների, գնորդների, գործարքների վկաների եւ այլոց անունները, վկայում են նոյն գրքերի, բնագրերի եւ իրենց ժամանակների հոգեւոր ու մշակութային կեանքի նկատմամբ ընթերցողների վերաբերմունքի մասին: Յաջորդաբար տարբեր անհատների կամ գրադարանների պատկանած լինելը ցուցադրող գրառումներով պարզւում են գրքերի ճակատագրերը, դրանով իսկ երեւում են նաեւ միմեանց հետ մտաւորական մարդկանց ունեցած կապերը, ընդհանրապէս՝ գրքերի նկատմամբ եղած ընթերցողական պահանջարկը, որով էլ՝ գրական մշակոյթի տարածման աշխարհագրութիւնը: Գրքերում առկայ գրադարանային նշումները հնարաւոր են դարձնում վերա-

¹³ Նոյն տեղում, էջ 123-127, 127-130 եւ 130-134. անբաւարար կամ սխալ է առանց աղբիւրների (գիրք, էջ, գրառման հնարատու տեղ եւ ժամանակ) նշելու՝ լեզուական երեւոյթների թուարկումը (էջ 128-9):

¹⁴ **Նորայր Պօղոսեան**, «XVI-XVII (=ժՁ-ժԷ.) դարերի հայերէն հնատիպ գրքի յիշատակարանների լեզուն», ԲԵՀ, 2011, Հ^մ 133.2, էջ 22-31:

¹⁵ **Նորայր Պօղոսեան**, Հայ հնատիպ գրքերի ձեռագիր յիշատակագրութիւններ (1512-1712), Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2012, 86 էջ:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 5. Իսկ էջ 78՝ գոյհանամարներով թուարկել է 48 գիրք:

կանգնելու անցեալի տարատեսակ գրադարանների ունեցած գրքերի քանակը, կազմը եւ բովանդակային ուղղութիւնը:

* * *

Յայտնի է, որ ձեռագիր գիրքը գրւում է մէկ օրինակ, նաեւ՝ որ թէկուզ մեր ձեռագրերը մեզ նման ցրուած են ամբողջ աշխարհում, բայց հիմնականում կենտրոնացած են կայուն հաւաքածոների մէջ, այսինքն՝ գիտութեանն անյայտ մասնաւոր եւ թափառիկ ձեռագրեր բաւական քիչ կան: Մեր ներկայ խնդրի առումով ձեռագրի համեմատ տպագիր գրքի էական տարբերութիւն-իւրայատկութիւնն այն է, որ, նախ՝ քանի որ տպուել-տարածուելուց յետոյ գրքի տպաքանակի ամէն օրինակ ապրել է ուրոյն կեանքով եւ նոյնպիսի՝ ուրոյն գրառում-նշումներ է ստացել, ուրեմն ցանկալի-անհրաժեշտ է քննել բոլոր հնատիպերի տպաքանակի առկայ կամ պահպանուած բոլոր օրինակները, ապա՝ հնատիպ գրքեր բաւական շատ կան թէ՛ անհատ մարդկանց (շատ դէպքերում նաեւ գիտութեանը ո՛չ յայտնի, յատկապէս՝ հաւաքորդների) ձեռքին, թէ՛ անգամ գիւղական շատ տներում եւ մատուռներում:

Նշանակում է՝ մեր մասնագէտ-ձեռագրագէտները նոյնիսկ երեւանի բոլոր գրադարանների նիւթը միաժամանակ մշակել չեն կարող: Հայկական եւ ոչ-հայկական գրադարանային հաստատութիւններին շրջաբերական կոչ ուղարկելը եւս քիչ օգտակար կարող է լինել, որովհետեւ այսպիսի աշխատանք անելու համար մարդ պէտք է ունենայ ձեռագրագիտական գոնէ նուազագոյն փորձ ու հմտութիւն, որի հիմնական տարրերն են. ա) հայերէն բոլոր՝ երկաթագիր, բոլորգիր, նոտրգիր եւ շղագիր գրչութիւնների ձեռագրեր կարդալու հմտութիւն, բ) գրաբարի լաւ իմացութիւն: Գրչութիւնների իմացութեան խնդիրը հնատիպ գրքերի դէպքում ունի նաեւ մի փոքր աւելի բարդութիւն կամ իւրայատկութիւն. սրանց տէրերի կամ գրառողների մեծ մասը շատ էլ գրագէտ չի եղել, աւելին՝ նաեւ գրելու վարպետութիւն չի ունեցել, ուստի եւ նրանց գրածները յստակ կամ ճշգրիտ կարդալը ամենեւին հեշտ չէ, յաճախ պէտք է գուշակել, թէ ի՛նչ են գրել կամ ի՛նչ են ուզում ասել¹⁷:

Կարելոյ է նաեւ Դիւանի ժամանակագրական ընդգրկման հարցը. առայժմ մշակւում է մեր հնատիպ (1512-1800 թթ.) գրքերի նիւթը, սակայն ըստ ամենայնի արժէ գուգահեռ սկսել նաեւ ԺԹ. դարի առաջին կէսի կամ գուցէ ամբողջ դարի գրքերի քննութիւնը, որին երեւի արժէ յաջորդի ԺԹ-ի. դարերի հեղինակային ինքնագրերի եւ գրադարանատէրերի «Ի գրեանց» (*Ex Libris*) պիտակների, այլեւ՝ նշանաւոր մտաւորականների գրքերի լուսանցագրութիւնների ուսումնասիրում-հրապարակումը¹⁸:

¹⁷ Օրինակ՝ նոտրգիր գրչութեան «ն» եւ «ո» գրերը բաւական յաճախ նոյնական գծապատկեր են ունենում:

¹⁸ Վերջին երկու ամեկիւմները, որ ձեռագրագիտական մեծ հմտութիւն չեն պահանջում, հիմա իսկ կարող են սկսել Հայաստանի Ազգային գրադարանում:

Հստ այսմ՝ ներկայ հնարաւորութիւնների եւ պայմանների թելադրանքով նախատեսում ենք Դիւանը կազմել եւ հրատարակել ըստ մեծ հաւաքածոներ ունեցող գրադարանների (Մատենադարան, Ազգային գրադարան...), ապա առանձին հատորներ կարող են կազմուել փոքր հաւաքածոների նիւթերի միաւորումներով: Վերը յիշուած չորս հաստատութիւնից երկուսում՝ Մատենադարանում եւ Ազգային գրադարանում կայ համապատասխանաբար 1-2542 եւ 1-2380 հնատիպ գիրք. արդէն մի քանի տարի է Մատենադարանում Տաթևիկ Մանուկեանը եւ Քնարիկ Սարգսեանը¹⁹, իսկ Ազգային գրադարանում Սուսաննա Նահապետեանն²⁰ աշխատում են՝ էջ առ էջ քննում են գրքերը եւ առայժմ պարզել ու արձանագրել են մեր թուարկած հարցերին ուղղակի վերաբերող մի քանի հարիւր գիրք (բնականաբար, այս քանակն օրէջօր աճում է): Արուել է քննուած գրքերի պարունակած նիւթի նախնական մշակումը եւ յիշատակարան-յիշատակագրութիւնների վերծանումները: Առայժմ գրքերը հետազօտում եւ նրանց նիւթերն արձանագրում են ըստ գրադարանային գոյքահամարների՝ 1, 2, 3...: Նաեւ՝ հետագայ վերստուգումների դիւրութեան նպատակով գրառումների բոլոր էջերը լուսանկարուել են:

* * *

Միւս խնդիրը, հնատիպ գրքի առկայ մատենագիտութիւնը²¹ անցած տասնամեակների ընթացքում մեր գրքագիտութեան համար բաւական օգտակար դեր է կատարել, բայց նրա կազմութեան շատ սկզբունքներ վաղուց հնացած են²², այդուհանդերձ, նոր՝ բարելաւուած եւ աւելի կատարեալ ցուցակ-մատենագիտութեան պատրաստումը համարում ենք տարբեր հարց, որի մասին հանդէս ենք գալու մի այլ առիթով, իսկ ներկայ Դիւանում նիւթի դասաւորութեան հիմնական սկզբունքը լինելու է գրքերի տպագրութեան ժամանակագրական կարգը՝ նոյն մատենագիտութեան մէջ գրքերի ստացած կարգային համարներով, համառօտ վերնագրերով եւ նոյն գրքերի օրինակների քանակին համապատասխանող ենթահամարներով:

Այսպէս՝

1. ՈՒՐԲԱԹԱԳԻՐՔ, ՎԵՆԵՏԻԿ, տպ. Յակոբ Մեղապարտի, 1512:

Ա. Մ 656 (գոյֆահամար նոյն հրատարակութեան ամէն միաւորի).

¹⁹ Իրենց աշխատանքին վերաբերող նախնական հաղորդումը հետեւում է ներկայ յօդուածին:

²⁰ Հմմտ. Սուսաննա Նահապետեան, «Հայերէն հնատիպ գրքերի ձեռագիր յիշատակարանների եւ գրադարանային նշումների դիւանը (ծրագրի համառօտ բնութագիրը եւ ընթացքը)» *Բանբեր Հայաստանի գրադարանների*, 2016, Հմր 2, էջ 70-74 ([https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/banbergrad/2016\(2\).pdf](https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/banbergrad/2016(2).pdf) – 16 հոկտ. 2022 թ.):

²¹ Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին. Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտութիւն, [Կազմեցին] Ն. Ա. Ոսկանեան, Ք. Ա. Կորկոտեան, Ա. Մ. Սալպեան, Առաջաբանը Ն. Ա. Ոսկանեանի, Խմբագրութեամբ Ռ. Ա. Իշխանեանի, Երևան, 1988, ԾԲ., 864 էջ:

²² Հմմտ., օրինակ, Մարիմէ Սարգսեան, «Հայերէն հնատիպ գրքերի յիշատակարանների բնագրերի մշակման հարցը», *էջմիածին*, 2017, ԺԱ., էջ 137-148:

ա. Կնքադրոշմներ.

բ. Գրադարանային նշումներ.

գ. Գրառում (յիշատակարան-յիշատակագրություններ. ժամակագրական կարգով, անթուականները մօտաւոր թուագրելով).

դ. Գրչափորձ:

Բ. ՀԱԳ 3623...²³

27. ԱՌԱՒԵԼ ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ. Թարգմ. Պետրոս-Պօղոս Բահանայ, Հայերէն եւ իտալերէն, Հոռոմ, տպ. Ուրբանեան, 1630:

Ա. Մ 1024

Բ. ՀԱԳ 4626

Կնքադրոշմները շատ գրքերում նոյնական եւ յաճախ կրկնուող են, ուստի արժէ հատոր(ներ)ի սկզբում կանոնաւոր համարակալումով, լուսանկարներով եւ վերծանութիւններով բոլորը պատկերել, իսկ բուն նկարագրութիւնների մէջ թուարկել կնքադրոշմների ցանկի համարները. ասենք՝ «Կնքադրոշմ՝ Հ^{մր} 5, 7, 11»: Հնարաւորութեան դէպքում պէտք է քննուեն-պարզուեն նաեւ կնիքների գործածութեան ժամանակները:

Որեւէ տեսակի գրառման չգոյութեան դէպքում նրան վերաբերող հարցը եւ պատասխանը չի գրուելու. այսինքն՝ եթէ գրքի մէջ «Գրչափորձ» չկայ, այս բառը եւ «չկայ» պատասխան չի գրուելու:

Գրուելու են բոլոր գրառումների տեղերը՝ էջ, պահպանակ, կազմի Ա. փեղկ, Բ. փեղկ, կազմաստառ լուսանցակող. եւ այլն:

Գրքերի շարադրանքներին (բնագրերին) վերաբերող գրառումները բերուելու են շարադրանքի հետ զուգորդուած ծանօթագրութիւնների ձեւով:

Գրառումները վերարտադրուելու են բնագրական ճշգրիտ տեսքով, ընդգծելով՝ ալլ տառատեսակով շեշտելով ուղղագրական շեղումները եւ սխալագրութիւնները, վերջիններիս անհասկանալիութեան դէպքերում բացատրելով ճիշտ ձեւերը:

Գրառումներում բացակայող կամ առկայ անկանոն կէտադրութեան փոխարէն նկարագրողները կետադրելու են ըստ ներկայիս կանոնների:

Մնացեալը եւ պայմանական բոլոր կանոնները՝ ինչպէս ձեռագրերի նկարագրութիւնների մէջ է արւում՝ ///, [], < >, (), «այսպէս». եւ այլն²⁴:

* * *

Ժողովուած նիւթի թելադրանքով էլ կազմուելու են ցուցիչ ցանկերը.

²³ Այսպէս լինելու է այն դէպքում, եթէ Մաշտոցեան Մատենադարանի եւ Ազգային գրադարանների գրքերի նիւթը հրատարակուելու լինի միատեղ: Այս երկրորդի եւ լինելի՛ յաջորդների դէպքում եւս լինելու են «Ուրբաթագրքի» ներքոյ նշուած ա-դ. ենթահամարները:

²⁴ Անշուշտ, այս սկզբունքները եւ կառուցուածքի մանրամասները վերջնական չեն, նիւթի ժողովման ընթացքում ենթակայ են փոփոխուելու թէ՛ աշխատանքային խմբում եւ թէ՛ ըստ ընթերցողների հնարաւոր առաջարկների:

նախնաբար ենթադրելի են հետեւեալները.
 Յիշատակարանների ժամանակագրական.
 Հաստատութիւնների եւ գրադարանների.
 Անձնական գրադարանների տէրերի.
 Նուիրատուների.
 Ստացող տէրերի եւ գնորդների.
 Վաճառողների.
 Վաճառքի միջնորդների.
 Յիշատակուած անձնանուններ²⁵.
 Վաճառքի գներ յիշատակող գրքերի.
 Ձեռագիր թերթեր ունեցող գրքերի.
 Տեղանունների. եւ այլն:

GEORG TER-VARDANEAN

THE PROGRAM OF COMPOSING THE CORPUS OF HANDWRITTEN REMARKS AND LIBRARY NOTES IN ARMENIAN EARLY PRINTED BOOKS

Key words: Libraries of the Late Middle Ages, early printed Armenian books, library and handwritten notes in the printed books, colophons of manuscripts, collections of colophons.

The article lists the not yet examined sources for a comprehensive study of medieval Armenian libraries. These are literary evidence, information in handwritten colophons, reference books or catalogues of monastic, personal and other libraries, donation registers of monasteries and churches, as well as, finally, notes that are often found in handwritten books. The whole process of their creation, subsequent life, movements and ownership are perfectly described in the scribal and later colophons of the manuscripts. Accordingly, comprehensive catalogues of manuscripts are reliable and very valuable sources for the history of our literature and libraries.

In the 16th–19th centuries, Armenian handwritten and printed books lived side by side, served for the same purposes and performed the same functions. As in manuscripts, handwritten notes of contemporary or later owners, long or short colophons and various remarks, as well as library inventory numbers also occur on

²⁵ Նոյն գրքի մէջ նոյն անունը մի քանի ցանկում գրելու անյարմարութիւնից խուսափելու համար գուցէ նպատակայարմար լինի կազմել Անձնանունների ընդհանուր ցանկ, տարբեր տեսակի (նուիրատու, տէր եւլն) անձանց վերաբերող էջահամարների (կամ՝ ֆաղագրուած գրքերի համարների եւ ենթահամարների) վրայ լրացուցիչ պայմանական նշաններ (*, +, x...) դնելով, ինչպէս մեր առաջարկով արուել է հետեւեալում. *Մատենագիտութիւն «էջմիածին» ամսագրի (1974-2008 թթ.)*, Կազմող՝ Տէր Արարատ քահանայ Պօղոսեան, Խմբագիր՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Ս. էջմիածին, 2012, էջ 430-464:

various pages, margins and even on covers. Therefore, the author of the article is convinced that the source basis of complex research of Armenian libraries of the distant and recent past should be completed by the preparation of a corpus of handwritten notes and library records in early printed books. The work carried out in this direction in Matenadaran and the National Library of Armenia and an outline of the desired structure of the corpus are briefly presented.

ГЕВОРГ ТЕР-ВАРДАНИЯН

**ПРОГРАММА СОСТАВЛЕНИЯ СВОДА РУКОПИСНЫХ ЗАПИСЕЙ
И БИБЛИОТЕЧНЫХ ЗАМЕТОК НА СТАРОПЕЧАТНЫХ
АРМЯНСКИХ КНИГАХ**

Ключевые слова: Библиотеки позднего средневековья, армянские старопечатные книги, рукописные и библиотечные записи в старопечатных книгах, рукописные памятные записи, сборники памятных записей.

В статье перечислены по сей день не исследованные источники для комплексного изучения средневековых армянских библиотек – свидетельства литературных источников, сообщения в памятных записях рукописей, каталоги монастырских, личных и иных типов библиотек, дарственные книги монастырей и церквей и, наконец, пометы, часто встречаемые в рукописных книгах. Благодаря полному воспроизведению памятных записей, современных созданию рукописей, и позднейших помет, в подробных описаниях исчерпывающим образом представляется весь процесс написания рукописей, их последующая жизнь, все перемещения и владельцы. Следовательно, подробные рукописные каталоги являются достоверными и очень ценными источниками изучения истории литературной и книжно-библиотечной культуры.

На протяжении XVI-XIX веков армянские рукописные и печатные книги бытовали бок о бок, служили одним и тем же целям, выполняли одни и те же функции. Как в рукописях, так и в старопечатных книгах – на свободных страницах, полях, и даже на обложках и оборотных сторонах обложек – сразу после их выхода в свет появлялись рукописные заметки первых и последующих владельцев: обширные или краткие памятные записи и различные пометы, а также (и довольно часто) библиотечные инвентарные номера. Поэтому источниковедческую основу комплексных исследований армянских библиотек далекого и недавнего прошлого следует дополнить составлением «Свода рукописных записей и библиотечных помет старопечатных книг». В статье кратко описывается ход работ, проводимых в этом направлении в Матенадаране имени Маштоца и Национальной библиотеке Армении, а также намечается примерная структура подобного «Свода».